

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXIV

3-4

PODGORICA
2011

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekréttaire de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscripts. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Драгана КУЈОВИЋ*

УЏБЕНИЦИ НА ОРИЈЕНТАЛНИМ ЈЕЗИЦИМА У АРХИВСКИМ И МУЗЕЈСКИМ ФОНДОВИМА ЦРНЕ ГОРЕ - ПОРИЈЕКЛО ПРИСУСТВА, УЛОГА И ЗНАЧАЈ ОРИЈЕНТАЛНО-ИСЛАМСКЕ ПИСМЕНОСТИ У СВЕУКУПНОМ КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ЦРНОГОРСКОГ ДРУШТВА

ABSTRACT: A textbook is qualified as a pattern of a culture and a powerful cultural product that represents a special medium of the whole intellectual development of a child, his identity formation and development of the system of values. Manuscripts in oriental languages in Montenegro, as well as in areas that are in the neighborhood were under Ottoman rule, were created by local people, or as a part of regular school duties, or as a special expression of love toward the written word. The value of textbooks in oriental languages, manuscripts or printed books, can be evaluated by their importance as a historical testimony or by all elements taken into account in a process of the professional evaluating of a manuscript or old printed books.

KEYWORDS: textbooks, manuscripts, written word, evaluating, Ottoman rule, oriental

Истраживање представљено овим радом обављено је под окриљем Историјског института Универзитета Црне Горе, у оквиру пројекта под насловом *Школска литература на оријенталним језицима похрањена у архивским и музејским фондовима Црне Горе*, финансираног од стране Министарства просвјете и науке Црне Горе у периоду 1.12.2008. - 30.11.2011. године. Ово истраживање је проведено према грађи коју смо затекли у Архиву Одбора Исламске заједнице у Бару, Архивском

---

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

одјелењу - Беране, Архиву Одбора исламске заједнице у Бијелом Пољу, Завичајном музеју – Пљевља, Архивском фонду Хусеин-пашине џамије и Приватној оријентаној збирци у власништву др Шерба Растодера. Наш труд да овим увидима и евиденцијом сачувамо од заборава, немара, нестручног квалификовања и занемаривања свједочанства наше културне прошлости, трагове и основ за реконструкцију свих слојева културног идентитета овог простора, представља скроман покушај и допринос да оријентално-исламски сегмент писмености буде тумачен као неодвојиви дио разуђених колективних достигнућа црногорске културне стварности.

Уџбеник можемо сматрати специфичним жанром књиге који има посебну улогу у развоју и образовању појединца. У оквиру образовног процеса, према појединим ауторима, уџбеник се квалификује као *узорак културе* и *моћни културни продукт* који представља посебан медиј за цјелокупни интелектуални развој дјетета и обликовање идентитета и развој система вриједности. Према образовном систему у Османском Царству, који је изграђиван на наслијеђеним темељима и традицијама исламског школства, основно образовање - савладавање арапског писма и основна религијска знања, стицало се у мектебима. Арапско писмо учило се из почетница -”sufara” или “elif-ba sufara”. Ове школе познате су и под називом *sibjan mektebi* (школе за дјецу) и *mektebi ibtidaije*. Приступ у ове почетне школе имала су подједнако мушка и женска дјеца. Према школском закону из 1869. године основна школа била је обавезна “за мушку дјецу од 7 до 11, а за женску од 6 до 10 година.”¹ Прије тога, није постојао пропис о узрасту за који би било обавезно похађање ових школа. Постојали су мушки, женски и мјешовити мектеби, при чему су женска дјеца у мјешовитим мектебима сједјела одвојено од мушке. Подјеле на разреде није било и сви ученици су били у једној учионици, није било уписница нити дневника. Обрада градива била је прилагођена појединачном интересовању и показаним способностима ученика. Мектеби су грађени уз џамије, као саставни дио комплекса медресе или као посебни објекти у махалама. У мањим мјестима и селима, гдје није било мектеба, основној писмености у нашим крајевима подучавали су “sejjar hodže” (путујући имами). Савладавање исламских дужности и обреда кроз уџбенике писане на арапском и турском језику понекад је било неприлагођено и праћено тешкоћама у разумијевању и због тога врло често механичко. У Босанском ејалету међу установама за основно образовање помињу се и *mualimhane* за које се у неким изворима тврди да су понекад одвајане од мектеба “као посебна врста ове институције

¹ Хајрудин Ћурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800-1878*, Београд 1965, стр. 36

намијењена за сиромашну дјецу. То укључује постојање интерната гдје је дјеци осигуравана храна, стан и одјећа.”, али и виши степен образовања. Према Касумовићу, који је врло детаљно обрадио школски систем у Босанском ејалету, “у недостатку медреса које се отварају постепено, почев од почетка XVI сољећа ово су биле ниже средње школе”² За школе под овим називом наилазимо и другачију, донекле вјероватнију дефиницију, према којој би се “прије могло рећи да се ради о почетним школама чија се активност изводила у индивидуалним објектима, саграђеним за ту сврху, а не у оквиру џамија или месџида. Плате муалима у овим школама биле су сличне као и у мектебима и овисиле су о вакуфским средствима. У попису вакуфа из 1570. године за Босански санџак сви индивидуални мектеби су означавани именом муалимхане”³

Након стицања основних знања у мектебу, који је био предспрема за наставак школовања, ученик је могао похађати медресу која је имала три степена: почетни, средњи и виши. Према неким ауторима ова три степена медресе одговарала су основној, средњој и вишој школи. Уопште узев, основно вјерско образовање стицало се у мектебима, док су медресе представљале средњи и виши степен овог образовања. Од XVI вијека у медресама су се у Османском царству поред преовлађујућих вјерских предмета изучавале и свјетовне науке. Настава се одвијала по групама (*halkama*). Наставни предмети називани су према основном уџбенику и подука из одређеног градива трајала је у зависности од наставника, односно способности ученика. Углавном се учила арапска граматика, вјеронаука и логика. Након савладаног градива у трајању од 12 до 16 година слушалац је од наставника добијао диплому (*idżazet* или *idżazetnata*), на основу које је могао обављати вјерску службу као имам, или бити муалим, односно мудерис. Предавања у медресама у крајевима под османском влашћу била су на турском језику⁴. Поред главног мудериса, понегдје је био и помоћни. Настава је почињала послје прве јутарње молитве. Школска година трајала је отприлике од јесени до љета. Уџбеници су били на арапском, турском и персијском језику, тако да су слушаоци морали бити упућивани, поред граматике арапског језика, и у граматичка правила ова два језика. Настава је одржавана у предаваоницама (дерсханама). Поред дерсхане, у медресама су биле и собе за ученике и библиотека.

² Исмет Касумовић, *Школство и образовање у Босанском ејалету за вријеме османске управе*, Мостар 1999, стр.86-87

³ Хатица Чар Дрнда, *Исмет Касумовић, Школство и образовање у Босанском ејалету за вријеме османске управе*, Исламски културни центар Мостар 1999., 319стр., (приказ) у: ПОФ 49/1999, Сарајево 2000, 379-382, 381

⁴ Хајрудин Ђурић, ибид., 123

На територији данашње Црне Горе мектеби се спомињу у градовима, и то у: Пљевљима, Бијелом Пољу, Бару, Колашину, Новом, али су “очигледно такве школе постојале у свим мјестима с муслиманским становништвом”⁵. У турском попису оваква школа “радила је у Пљевљима још 1582”, а у Колашину мектеб “помиње један турски документ из 1736. године”⁶. Постоји претпоставка да је у Подгорици од XVI вијека било више ових школа, јер је у то вријеме представљала значајну муслиманску насеобину са џамијама и текијом⁷. Према подацима о вакуфима у Црној Гори (крај XIX и прва половина XX вијека)⁸ у Подгорици се помињу мектеб, медреса, ибтидадија и рушдија који су припадали вакуфу Главатовића џамије. Зграде медресе и мектеба промијениле су своју намјену након ослобођења Подгорице од Турака, тако што је зграда медресе претворена у складиште оружја, а зграда мектеба у фабрику⁹. Вакуфи Голубовачке, Спушке и Жабљачке џамије посједовали су зграду мектеба у Спужу. Вакуф Старе џамије у Тузима посједовао је мектеб, док је вакуф Нове џамије у Тузима посједовао зграду ибтидаије¹⁰. У подацима о вакуфима у Бару (такође крај XIX и почетак XX вијека) помињу се мектеб “на мјесту данашње пијаце”, затим “мејтеп Бајровића” и “подградски мејтеп”¹¹. У Пљевљима (Ташлица), која су од друге половине XV вијека све до 1912. године била под османском влашћу, тзв. муслиманских школа је, према салнамама за године 1290-1294 п.х. (1873/74 до 1877) било је 14 од чега 12 *сибјан мектеба*, једна *медреса* и једна *рушдија*. У Акови (Бијело Поље) забиљежено је у овом периоду 15 *мектеба* и једна *рушдија*. Према поменутиим подацима о вакуфима у Црној Гори с краја XIX вијека у Акови су “у вароши биле четири џамије и у селима исто толико, затим медреса, једна руждија, једна ибтидаија, 20 *сибјан мектеба*, 3 цркве, једна основна школа, 323 дућана, 10 фурина (земљаних пекара), 173 воденице и 8 ханова¹². У беранском крају наилазимо на податак о постојању једног *мектеба* у периоду 1873/74. до 1877. године. За период 1870/71. до 1872/73. године у Бијелом Пољу је забиљежено 26-27 муслиманских школа, у Ташлици 5-6, у Беранама ниједна.¹³ Међутим, вакуфи беранских џамија биљеже

⁵ М. Васић, *Градови под турском влашћу*, Историја Црне Горе, III/1, 596

⁶ ибид

⁷ ибид

⁸ Шербо Растодер, *О вакуфима у Црној Гори с краја XIX и прве половине XX вијека*, Историјски записи 2/1997, стр. 1-39

⁹ ибид., стр. 19

¹⁰ ибид., стр. 21

¹¹ ибид., стр. 10-11

¹² ибид., стр. 24

¹³ Хајрудин Ћурић, ибид., стр. 172-197

“мектеб са баштом који је био одузет 1918. године за школу”, затим се спомиње “стара руждија коју је заузела војска” и “бивша руждија која је 1919. године претворена у болницу”¹⁴. Занимљиво је да је око 1900. године у Бијелом Пољу постојао и један *мектеб за женску дјецу*, док је у Беранама очигледно балканских ратова започета градња тзв. “женске мухамеданске школе”¹⁵. Према подацима за 1925. годину рожајски вакуфи посједовали су Куртагића мектеб и Кучански мектеб¹⁶. За Плав и Гусиње спомињу се вакуфи плавске и гусињске медресе¹⁷. *Сибјан мектеба* је, дакле, било највише, али о њима као о школама које су биле обавезни пратилац муслиманских насеља и у којима се стицала општа писменост и наобразба, имамо најмање појединачних података.

Евлија Челеби је, према *Путопису*, половином XVII вијека затекао у Ташлици (Пљевља) три мектеба, двије медресе и двије текије¹⁸. Од ове двије медресе, о којима код Евлије Челебија постоји само уопштено казивање, једна се спомиње под именом Хаџи Хусеинова, али осим њеног имена других сазнања о њој немамо. У Евлијино вријеме постојала је, највјероватније, и Хаџи Ибрахимова медреса, за коју се у једном документу “из 1116./1704. одређује мудеррислук”¹⁹ Међутим, највише података налазимо о Осман-пашиној медреси, која се сачувала све до XX вијека. Нису пронађени вакуфнама или неки други докуменат који би посвједочио о времену изградње ове медресе, односно подаци о Осман-пашама, који ју је подигао. Посредним путем, као нпр. “на основу података о постављењу мудериса који указују на постојање ове медресе крајем XVII и почетком XVIII стољећа”²⁰, вјерује се у њено извјесно постојање у другој половини XVII вијека. Зграда медресе је била конципирана “попут медресе Мехмед-паше Соколовића у Истанбулу”²¹ Ово поређење изведено је на основу казивања старијих мјештана и некадашњих ученика медресе. У листу Босна из 1869 (бр.137)²² наводи се постојање медресе у Пљевљима “коју је подигао заслужни, Осман-паша и која има на доњем боју 14, а на горњем 4 собе и књижницу и у авлији џамију”. Према овом запису медреса је прилозима грађана

¹⁴ Шербо Растодер, ибид., стр. 32

¹⁵ ибид., стр. 31

¹⁶ ибид., стр. 32-33

¹⁷ ибид., стр. 34

¹⁸ Евлија Челеби, *Путопис- одломци о југословенским земљама*- Превод увод и коментар: Хазим Шабановић, Свјетлост-Сарајево, 1967, стр. 394

¹⁹ Исмет Касумовић, ибид., стр. 224

²⁰ Исмет Касумовић, ибид., стр. 224

²¹ Маџида Бећирбеговић, *Просвјетни објекти исламске архитектуре у Босни и Херцеговини*, ПОФ, XX-XXI, 1970-71, Сарајево 1974, стр. 300.

²² Маџида Бећирбеговић, ибид., стр. 300

обновљена након што је “била опала има 6 до 7 година”. У овом стању медреса је функционисала све до краја XIX вијека. Зграда ове медресе је 1918. године “заузета од стране државног надлештва и претворена у канцеларије. Рјешењем министарства вјера од 16.В 1925. године поново јој је одобрен рад а за мудериса је постављен Абдулах Ајни еф. Барјактаревић”²³

Мустафа Хаџиатлагић наводи да су у Пљевљима постојале и двије основне школе (*ибтидаије*), у којима се, поред вјерске наставе, учило градиво и из других области²⁴. Интересантно је да Б. Перуничкић наводи извјештај који је 1913. године сачинио “тадашњи окружни начелник из Пљеваља Милорад Јовановић”, према којем је “турских основних школа било на много више места него српских. Све њихове основне школе биле су троразредне. Готово у сваком турском селу постоји ‘џамија’ или ‘мејтеф’ - основна школа...

У Пљевљима су Турци имали: петоразредну гимназију, четири мушке и две женске троразредне основне школе и медресу (верску школу)... Уз три основне школе имали су и по једно дечје забавиште за оне малишане који се тек спремају за школу. Једна од четири основне школе била је искључиво за сиротну и напуштenu децу која су остала без родитеља...”²⁵

У Бијелом Пољу, према доступним подацима, постојала је једна *ибтидаија* у другој половини XIX вијека. Сличан, мада недовољно прецизан, податак налазимо и за Беране. Наиме, у монографији *Црна Гора* (Београд 1976) каже се да су турске власти оснивале у Беранама и своје вјерске основне школе као што је иптидаија, ...²⁶

Нижа гимназија или *рушдија* основана је у Пљевљима крајем 1866, односно почетком 1867. године. У пљеваљској *рушдији* једним од предмета било је предвиђено и учење трговачке и административне кореспонденције. Ученици ове школе учили су арапски, турски, персијски, њемачки и француски језик. Настава је била на турском, с изузетком наставе вјеронауке која је била на матерњем језику. Пљеваљска *рушдија* престала је да постоји 1909. године. Мустафа Хаџиатлагић наводи интересантан податак да је “у Пљевљима 1909. године основана виша гимназија, звана *идадија*. Ова школа имала је интернат за смјештај ученика са села. Школа је била прво смјештена на Доловима, а касније

²³ Шербо Растодер, *ибид.*, стр. 36

²⁴ Мустафа Хаџиатлагић, *Турске школе у нашем крају*, Пљеваљске новине (1.11.1968.), бр. 193, стр. 5

²⁵ Др Бранко Перуничкић, *Извештај о стању у округу пљеваљском 1913.*, Исторички записи, година XV, књига XIX, св. 3-4, 515-533, стр. 528

²⁶ *Црна Гора*, Београд 1976., стр. 707

на Стражици”²⁷ Податак о оснивању ове школе у Пљевљима утолико је интересантији зато што је у периоду 1873-1878. сарајевска *идадија* била “једина у Босанском вилајету”²⁸. Исте 1909. године основане су радничка школа *маирутијет* и школа за обучавање “женске дјеце разним женским пословима”²⁹. Обје школе су биле четворогодишње и трошкове је сносила држава. Курс радничке школе за ученице био је основан својевремено упоредо са оснивањем Пљеваљске гимназије 1901/1902. године. Пљеваљска гимназија која је у самом почетку била дворазредна, “имала смер реалне гимназије и програм је био исти као у Србији са додатком обилатог посвећивања пажње турском језику”, убрзо је добила “III разред који ће радити према програму и плану за гимназије у Турској”³⁰ Поред српског и француског језика, учио се и турски језик који је био заступљен са четири часа недељно. У Бијелом Пољу *рушдија* је основана 1871. године. Што се тиче беранске *рушдије*, налазимо податак да је основана 1890. године³¹. Зграда у којој је била смјештена бјелопољска *рушдија* налазила се уз Хазнадар џамију, да би 1905. године била премјештена у зграду која је била посебно намијењена за ту сврху. Ова зграда је од 1926. служила потребама четворогодишње Ниже реалне гимназије. Након Другог свјетског рата у њој је била смјештена школа ученика у привреди и дјечији вртић. Данас се у тој згради налазе просторије Завичајног музеја. За наставу која је трајала шест сати дневно била су задужена четири учитеља.

Одређен број штампаних и рукописних књига на арапском, турском и персијском језику, као и на језику локалног становништва, међу којима преовладава школска литература забиљежен је у Архивском одјељењу Државног архива Црне Горе – Беране, Архивском одјељењу Одбора Исламске заједнице у Бијелом Пољу, Завичајном музеју у Пљевљима, Архивском фонду Хусеин-пашине џамије и Приватној оријенталној збирци у власништву др Шерба Растодера. У Архивском фонду Одбора Исламске заједнице у Бару забиљежили смо брижљиво чувану и обрађену рукописну збирку. Мишљења смо да су музејска збирка у Пљевљима и архивски фонд у Беранама попуњавани са различитих страна и да су у овом другом стицајем околности похрањене књиге које су припадале и другим центрима (Плав, Гусиње). Те књиге могле су бити дио неког школског библиотечног фонда или приватне библиотеке.

²⁷ Мустафа Хаџиатлагић, *Турске школе у нашем крају*, Пљеваљске новине (1.11.1968) бр. 193, стр. 5

²⁸ Хајрудин Ђурић, *ибид.*, стр. 167

²⁹ Мустафа Хаџиатлагић, *ибид.*, стр. 5

³⁰ Др Радмила Петковић-Поповић/Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, стр. 177- 179

³¹ *Црна Гора*, *ибид.*, стр. 707

Ова грађа обухвата фрагменте ђачких биљежница, Кур'ане, граматичке уџбенике, рјечнике, обредословне књиге, које су могле бити кориштене у мектебима или оне које су кориштене на вишим нивоима оријентално-исламског школства, двојезичну литературу, нпр. француско-турски рјечник, уџбеник кореспонденције с рјечником трговачких термина (Архивском одјељење – Беране), преводе европске или хришћанске литературе (преводе Светог писма, Новог завјета), уџбенике биологије, топографије, агрокултуре, почетнице писане арабицом, поучна штива, укоричене новине и сл. Ове књиге у великом броју случајева имају накнадно израђен картонски повез или је више књига састављано у једне корице. Било да су припадале некој јавној библиотеци или су биле својина појединаца, намјера власника је била очигледно да их сачува и омогући њихово кориштење и у наредним генерацијама. На неким од њих, рукописним или штампаним, отиснут је печат или је уписано име власника, односно преписивача. Поједине књиге имају убилежено неколико инвентарних бројева (Завичајни музеј – Пљевља) или печат неког ранијег архивског, односно музејског фонда (Архивско одјељење – Беране). Један дио књига похрањених у Завичајном музеју у Пљевљима, претпостављамо, припадао је библиотеци Гајретовог дома или конвикта. У конвикту је била смјештена библиотека и бројала је преко 300 вриједних књига. Такође, зграда Друштвеног дома Гајрет имала је читаоницу и солидно опремљену библиотеку и вјерујемо да је дио тог фонда сачуван и добио окриље Завичајног музеја. Један дио прегледаних књига само је дјелимично сачуван, недостају корице, почетни или завршни дио књиге, или су оштећене толико да већим дијелом нису читљиве. Рукописне књиге писане су црним мастилом или у комбинацији црног и црвеног мастила. Штампане књиге су углавном штампане у Турској половином XIX или почетком XX вијека. Основни подаци који би се односили на ове оријенталне збирке били би сљедећи:

1) РУКОПИСНА ЗБИРКА ОДБОРА ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ
У БАРУ

Статус: Архивски фонд Одбора Исламске заједнице у Бару – рукописна збирка, потпуно обрађена

Опис грађе: 26 евидентираних рукописних јединица

2) ГРАЂА ИЗ АРХИВСКОГ ОДЈЕЉЕЊА – БЕРАНЕ

Статус: Државни архивски фонд – каталошки необрађен

Опис грађе: Највећи дио грађе прегледан, грађа разврстана (59

рукописних и штампаних књига уџбеничког карактера на арапском, турском и персијском језику)

3) АРХИВ ОДБОРА ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БИЈЕЛОМ ПОЉУ

Статус: Архивски фонд Одбора Исламске заједнице у Бијелом Пољу – збирка брижљиво похрањена, дјелимично обрађена

Опис грађе: преко 200 штампаних јединица; 36 рукописних јединица

4) ГРАЂА ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА – ПЉЕВЉА

Статус: Музејска збирка – дјелимично нумерички обрађена

Опис грађе: 281 евидентирана, рукописна и штампана књига уџбеничког карактера на арапском, турском и персијском језику, и преко 100 књига без нумеричке евиденције и каталожке обраде.

5) КЊИГЕ ИЗ АРХИВСКОГ ФОНДА ХУСЕИН-ПАШИНЕ ЦАМИЈЕ

Статус: Архивски фонд Одбора Исламске заједнице у Пљевљима

Опис грађе: фонд необрађен

6) ПРИВАТНА ЗБИРКА (власник др Шербо Растодер)

Статус: Приватна збирка

Опис грађе: 9 јединица на арапском, турском и персијском језику; 2 рукописна примјерка

Ако се зна да је основни задатак учитеља у мектебима био да ученици правилно науче да читају Кур'ан, стекну основна знања из обредословља, догматике и моралних прописа, међу обавезном литературом били су заступљени Ку'ран као основни вјерски текст, Теџвид, уџбеник на турском који је требало да упуту у правилно читање Кур'ана, Хадис, Илмихал, односно Мизракли Илмихал, уџбеник из догматике и обредословља на турском језику, *Munyat al-muṣallī*, уџбеник из обредословља на арапском језику, Биргивијин уџбеник о елементима догматике и обредословља на турском језику, граматике арапског језика. Арапско писмо се учило из почетница које су врло често училе арабичким знаковима, како би домаћи језик добио могућност писане

комуникације писмом исламског оријента. Арапска слова су се учила уз обавезно поређење са обликом којем су била слична, нпр. „Елиф је пружен као штап. Бе је као текне и нокта до мене. Те је као текне и двије нокте до хоце. Се је као текне и три нокте до хоце. Цим је као срп и има нокту у трбуху. Ха је као срп. Хи је као срп и има нокту до хоце... Ри је као кука, што се њом докучују хашламе... Ајин је зинуо као вук... Нун је као ћаса, што се из ње куса тархана. Ламелиф изгледа као Хусе Лезића маказе...“³² Међутим, највећи дио уџбеника спадао је у литературу писану језиком за који би се тешко могло рећи да је био прилагођен узрасту и времену, тј. онима који нису били изворни говорници арапског или турског језика и наставни процес се, врло често, одвијао у увјерењу ђака да је наука нешто неразумљиво и недокучиво, што само хоце знају, „а осталоме је свијету доста да вјерује, да тако мора бити“, тако да је учитељ био мање-више препуштен самом себи да ради „како је хтио и умио“³³, али је свој просвјетни задатак углавном обављао – да дјецу научи основној писмености, читању Кур’ана и да им дадне основне обредословне и моралне упуте. У мектебима није било подјеле на разреде, није било уписница, нити дневника³⁴. За основне школе није било строго одређеног, прецизно написаног програма, и на основу вакуф-нама оснивача вакуфа, сазнајемо да су те школе осниване, прије свега, са задатком „да је највећа пажња посвећена савладавању правилног читања Кур’ана. То правилно читање тражи и познавање правила ‘tagwida’, учења Кур’ана наглас, а подратзмијева и одгој дјетета у свјетлу исламског учења“³⁵. Учитељ у овим школама, ако се слиједи опис његовог профила у вакуф-намама, требало је да буде: благ и оштроуман, ведар и весео, досљедан и правичан, мора да поступа према ученицима као родитељ према својој дјечи“ Он има обавезу да подучава и да васпитава, и на тај начин непосредно утиче на понашање младе личности³⁶.

Дио поменутих уџбеника биће кориштен и касније на вишим нивоима образовања, у медресама. У овим школама настава је била на турском језику, али посебна пажња придавана је граматици арапског језика. Углавном су се користили уџбеници који се односе на правилно читање Кур’ана, обредословна литература (нпр, *Durğijekta*, *Virgîwî şarhî*,

³² Хусеин Алић, *Старински мектеб*, Освит, бр. 42 и 43, Сарајево, 1942, у: Хајрудин Ћурић, *Школске прилике муслимана у БиХ, 1800-1878*, Београд, 1965, 68

³³ Хамдија Мулић, *Стари и нови мектеби*, 97 у: Хајрудин Ћурић, *Школске прилике муслимана у БиХ, 1800-1878*, Београд, 1965, ибид.

³⁴ Проф. др Омер Накичевић, *Арапско-исламске знаности и главне школе од XV до XVIII вијека* (Сарајево, Мостар, Прусац), Сарајево, 1999, 85

³⁵ Ибид, 83

³⁶ Ибидем

Multaqā al-`abḥur, Munyat al-muṣallī, Ḥalabī ṣaḡīr, Ḥalabī kabīr, Ta`līm al-muta`llim), као и уџбеници који се баве шеријатским правом (нпр, Ḥilyat an-nāḡī), литература која обрађује различите сегменте граматике арапског језика (нпр, `Izhār, односно `Izhār al-`asrār, Maqṣūd, Kāfiya, `Izzī, Binā`, `Amṭila, `Awāmil), дјела из области арапске стилистике (Muḥṭaṣar al-ma`ānī), дидактичка читанка Maqāmāt Ḥaḡīṭī, Гулистан, дјело на персијском језику које садржи приче с моралним упутама, дјелимично у стиховима, Биргивијине моралне упуте Taḡīqat-i-Muḥammadiyya, уџбеник арапске метрике `Arūd, рјечничка литература. Према Омеру Накичевићу у средњим школама су изучавани: а – al-`ulūm al-muqaddima, и то: aṣ-ṣarf (граматика арапског језика), an-naḥw (синтакса), al-waḍ` (етимологија или деривација), al-i-ṣtiqāq (етимологија ријечи), al-handasa (геометрија), al-ḥisāb (рачун, математика), al-munāzara (диспутација); б – логика, и у том оквиру: `Īsāgūḡī („арапска верзија дјела Eisagoge од Porphiniusa, написао al-Abhari“), Ṣarḥ al-Fanāī (al-Fenīṭjev коментар `Īsāgūḡīja), Husām-i-Katī, Metālī Ṣerhi; ц – апологетика (kalām), на основу уџбеника Ḥāṣiya at-Taḡrīd (глоса на дјело as-Sayyida aṣ-Ṣarīfa al-Ḡurḡānīja at-Taḡrīd³⁷). У поменутом раду истог аутора сазнајемо да су се у допунским (tetimme medrese) школама изучавали сљедећи предмети: а - логика (уџбеник Ṣarḥ aṣ-Ṣamsiyya (аутор al-Qazwīnī), б - реторика (al-balāḡa), према уџбеницима Ṣarḥ al-Miftāḥ (аутор aṣ-Ṣarīf al-Ḡurḡānī, Muḥṭaṣar al-ma`ānī (аутор at-Taftazānī), almuṭawwal (аутор at-Taftazānī); ц - исламско право (uṣūl al-fiqh), према уџбеницима: at-Tawḍīḥ (аутор `Ubaydallah ibn Mas`ūd), at-Talwīḥ (аутор at-Taftazānī); д - апологетика, према основном дјелу које је написао al-Qaḍī al-Bayḍāwī и уџбеницима: Ṣarḥ at-Taḡrīd (коментар at-Taftazānījevog дјела at-Taḡrīd, Ṣarḥ at-Talwīḥ (коментар at-Taftazānījevog дјела at-Talwīḥ), Ṣarḥ at-Tawālī (коментар al-Isfahānījevog дјела at-Tawālī)³⁸

Уџбеници кориштени у некој од просвјетних установа оријентално-исламског школства представљају и најпоузданији показатељ у одређивању њеног нивоа, посебно узме ли се у обзир да су „предмети изучавани одређеним редом, и то од једноставнијег ка сложенијем... На тај начин тачно се може одредити гдје школу сврстати, јер је немогуће мимоићи нижи или средњи курс предмета да би се изучавао само виши, с обзиром да је градиво везано и строго распоређено“³⁹. Исто тако, школе су степеноване у османској држави и на бази личних примања професора, „почевши од медресе ‘од 20 акчи дневно’, па надаље. На тој

³⁷ Ибид, 88

³⁸ Проф. др Омер Накичевић, Арапско-исламске знаности и главне школе од XV до XVIII вијека (Сарајево, Мостар, Прусац), Сарајево, 1999, 89

³⁹ Ибид, 86

основи школе су сврставане у: 1. двије хариц медресе, 2. двије дахил медресе, 3. Мусила-и сахн или Тетимме (медресу) и 4. Сахн-и семан⁴⁰.

Преписивање дјела исламске традиције било је једна од школских активности и задатака у овим школама и многа од ових дјела су на тај начин остала да свједоче о другачијој писмености која је његована на овим просторима. Зато смо међу грађом у поменутиим фондовима неријетко наилазили на рукописне књиге. Преписивању, ишчитавању и запамћивању, понекад и без истинског разумијевања, компликованих текстова филозофских или језичких расправа познатих учењака исламског истока, прибјегавало се у недостатку одговарајућих и методички разрађених језичких уџбеника, као некој врсти педагошког сналажења и упућивања на брижно чување специфичног културног и социјалног модела.

У медресама у исламском свијету изучаване су, поред Кур'ана и Хадиса (tağwīd и tafsīr), kalām, fiqh, al-'aḥlāq ad-dīniyya, језичке дисциплине naḥw, luḡa, bayān и `adab, или ṣarf, ma`ānī, badī'a, затим логика (al-mantiq), аритметика (al-ḥisāb), геометрија (al-handasa), астрономија (al-hay'a), теорија тонова (al-mūsīqā), теорија небеских, људских и животињских, биљних и минералних тијела у мировању и кретању (at-tabī'iyūāt), медицина (aṭ-ṭibb), метрика и прозодија ('aḡūd и qāfiya) и агрикултура (filaḥa). Уџбеници из ових дисциплина, иако писани брижљиво и намјенски, током времена постајали су све више застарјели. Одређена иновирања у том смислу доживјела је настава у другој половини XIX вијека у рушдијама, свјетовним школама које су биле доступне свим вјероисповјестима у Турској и у којима се су се учили вјеронаука, арапски, турски и персијски језик, историја

⁴⁰ Ибид, 87

Турске, географија, рачун, геометрија, наука о моралу, писмени радови, правопис и краснопис⁴¹. У часопису *Бисер* бр. 5 и 6 наводи се да су се они који су похађали медресе за вријеме Хамида II могли подијелити на три врсте: 1) запуштени, од који већина ништа не зна; 2) који знају нешто арапски и нешто о вјери. Међу овим имаде их врло побожних и вриједних – али су врло кратка погледа. Знање им се састоји из три четири књиге што су их у медреси учили; 3) способни и вриједни (којих је мало). Треће сачињаје 'Ashabi ru usa'. Већина 'ashabi ru usa' сврши по један велики мектеб или факултет ново основаног свеучилишта у Цариграду или коју већу школу у Европи. Међу овим их имаде врло способних, који се прстом показују као мархум Mahmud Es'ad и његови другови.⁴² Од мектеба спомињу се: ибдтидаије (основна школа са три разреда), i'dadije, tidžaret mektebleri, sinaji mektebi, ziraat mektebleri, darul-muallimin, muhendis mektebi, mektebi sultani (са дванаест разреда), mekatibi inas (женске школе) и darul-funun (универзитет). У саставу дарул-фунун били су теолошки, правни, медицински и природно-математички факултет.⁴³ Касније се се и'дадије, рушдије и ибтидаије претвориле у султаније, које су добиле три одјела: 1 „kismi ibtidai“ са пет разреда, 2. „kismi i'dadi“ са четири разреда, и 3. „kismi sultan“ са три разреда⁴⁴

Исламска вјерска заједница је у Краљевини Југославијије након 1932. године „добила право да самостално управља и уређује своје верске, верско просветне и вакуфске послове по прописима Шеријата“⁴⁵ и то је подразумијевало и надлежност ове заједнице и за рад мектеба. Према наводима Шерба Растодера наставни план за муслиманску дјецу у редовним основним школама, које је одређивао Улема Меџис, предвиђао је учење сљедећег: „први разред: арапска азбука, писмено и усмено изражавање, владање 'ахлак' на улици и школи, љубав према Богу, родитељима, пријатељима, владару и отаџбини; други разред: главна учења ислама – исламски шартони, купање, чистоћа, и знање о намазу; трећи разред: учење напамет сура из Кур'ана, историја ислама, абдеске и намаске дове и клањање; четврти разред: учење Кур'ана, теџвид и исламски шартони, живот и дјела Божијег посланика.“⁴⁶ Према правилима Велике медресе краља Александра медреса је „стручна духовна школа у којој се ученици васпитавају и

⁴¹ Хајрудин Ђурић, *Школске прилике муслимана у БиХ, 1800-1878*, Београд, 1965, 154

⁴² Културне биљешке, Школство у Турској, Бисер, бр. 5 и 6, 94-96, стр. 95

⁴³ Ибид.

⁴⁴ Ибид.

⁴⁵ Шербо Растодер, *Бошњаци/Муслимани Црне Горе између прошлости и саашњости*, Алманах, Подгорица, 2010, 193

⁴⁶ ибидем

спремају у духу Ислама за разна свештеничка звања, а која је у рангу средње школе и има право јавности⁴⁷ и она се издржава из државних средстава (члан 2). Има осам разреда и сваки од њих траје годину дана (члан 4). Према члану 5 „у медреси предају се ови предмети: Кураникерим са теџвидом (правилно читање Корана), Илми-хал (кратка и правилна упута у Муслиманску веру), фикх (шеријатско право), Усули фикх (Извори исламског права), фераиз (муслиманско наследно право), Акаид (Муслиманска догматика), Хадис (Исламска традиција), Тефсир (Тумачење Корана), Арапски језик, Белагат (Арапска стилистика, реторика и естетика), Вад (Арапска етимологија), Адаб (полемика), Персиски, Турски или Арнаутски, Српски, Француски или немачки, Стари Завет и историја ислама, Општа и народна историја, Муслиманска и општа верска историја, Сиејринеби (Мухамедов живот), Логика (мантик), Филозофија, Математика, Природне науке, Земљопис, Козмологија, Физика, Хемија, Хигијена, Цртање и калиграфија, устројство наше државе, Грађански закон и Грађански поступак, Казнени закон и казнени поступак, Шеријатски парбени поступак и муслиманска верска организација, те гимнастика...“⁴⁸ Наставни језик је био службени државни језик (члан 6). Вјерске предмете предавали су теолози, остале предмете свјетовни наставници, али предност су имали педагози исламске вјере (члан 7). У осмом члану изричито се одређује да директор мора бити исламске вјере.

Наставни планови које је тадашњи Улема Меџлис доставио Вакуфско-меарифској дирекцији предвиђају да предмети за дагу-л-

⁴⁷ Архив Југославије (Министарство просвете Краљевине Југославије), 66-494-799, *Правила Велике Медесе Краља Александра*, члан 1

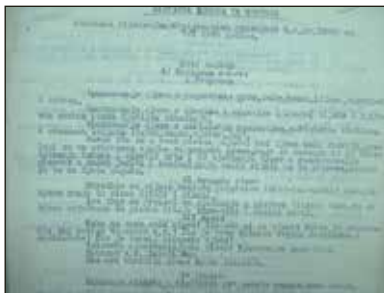
⁴⁸ Архив Југославије (Министарство просвете Краљевине Југославије), 66-494-799, *Правила Велике Медресе Краља Александра*

muallimin, ниже медресе и мектебе буду слједећи: fiqh-i 'uṣūli fiqh, 'ahlāq, 'ilm-i kalām, sirat an-nabī, арапски, турски, mantiq, tafsīr и ḥadiṭ, наследно право (farā'īd), српскохрватски језик, историја, географија, физика и хемија, математика, педагогија, устројство нашег друштва и вјерско законодавство, хигијена, и гимнастика⁴⁹.

Предмет	Сатима
Историја	12
Географија	12
Физика	12
Хемија	12
Математика	12
Педагогија	12
Устројство нашег друштва	12
Вјерско законодавство	12
Хигијена	12
Гимнастика	12

Према наставној основи за мектебе, одобреној 7.10.1939. од стране Министарства просвете, у првом разреду набројани су слједећи предмети: припремна настава, арапско писмо, акаид, ибадат, ахлак, учење напамет, да би у другом разреду били додати арабица и читање Кур'ана. Од уџбеника напомиње се употреба почетница С. Абдића и Мали Илмихал, док је обрада преосталих предмета „из уста муаллима“⁵⁰

У свим црногорским школама „марта 1946 одлучено је да се укине вјерска настава“, је су тадашње комунистичке власти „искључивале било какво теолошко мишљење које би могло утицати на обликовање свијести ученика“⁵¹

⁴⁹ Архив Југославије (Министарство просвете Краљевине Југославије), 66-496-800

⁵⁰ Архив Југославије (Министарство просвете Краљевине Југославије), 66-496-800

⁵¹ Шербо Растодер, Бошњаци/Муслимани Црне Горе између прошлости и садашњости,

Међу прегледаном грађом у поменутиим фондовима регистровани смо сљедећу, најчешће кориштену и у највећем броју у музејским и архивским фондовима Црне Горе сачувану школску литературу:

ВЈЕРСКА ЛИТЕРАТУРА:

1. *Multaqā l-'abḥur* `Ibrāhīma Ḥalabīja (уџбеник о обредословљу и шеријатском праву)
2. *Šarḥi Elfāz-i kufr* (Коментар рисали о богохулним ријечима) Badra Rašīda,
3. *Nuzhat an-naẓar – Šarḥ nuḥbat al-fikr* (Кратко дјело о теорији хадиса с коментаром) Šihābaddīna `Aḥmada `Alī ibn al-Ḥaḡar al-'Asqalānī-ja
4. *Riyāḍ at-ṭalībīn fī šarḥ al-i-sti'ād wa al-basmala* (Расправа о тумачењу “истиазе” и “бесмеле” аутора Ğalāladdīna as-Suyūtīja),
5. *at-Tariqa al-Muḥammadiyya*
6. *Risale-i Birgivi*
7. *Din-i islami*
8. *Tuḥfat al-'islām* (уџбеник писан арабицом)
9. *Multaqā al-'abḥur*
10. *Sveto pismo*
11. *Ilm-i hal*
12. *Halebi sagir*
13. *Halebi kebir*
14. *Tariqa-ti muhammediyye*
15. *Kitab-i muhammediyye*
16. *Mevlud*

المصنف⁵²

Алманах, Подгорица, 2010, 194

⁵² Архив Одбора исламске заједнице у Бару – рукописна збирка, рукопис бр. 26

Мевлуд писан арабицом⁵³

دریکتا شرحي, штампа, тврди повез, турски, 1314 h.⁵⁴

⁵³ Фонд Архива Хусеин-пашине цамије

⁵⁴ Завичајни музеј – Плевља, оријентална збирка (бр. 55)

Биргиви, турски, рукопис, тврди повез⁵⁵الرسالة المحمدية⁵⁶**Таавид, турски, штампа, без корица, 1309. h.⁵⁷****ПЕДАГОШКА ЛИТЕРАТУРА**

17. *Gulistan* – djelo odgojnog karaktera (stihovi na persijskom jeziku)

18. *Literatura o porodičnim odnosima*

19. *Wazā'if-i `atfāl*

20. *Risale-i ahlak*

21. *Šarh ta'lim al-muta'allim*

22. *'Ilmi ahlak*

23. *Malumat medeniyye ve ahlakiyya*

24. *Idare-i beytiyye*

⁵⁵ Ибид. (бр. 75)

⁵⁶ Архив Одбора исламске заједнице у Бару – рукописна збирка, рукопис бр. 9

⁵⁷ Државни архив Црне Горе – Архивско одјељење Беране

کتاب کلاستان, штампа, картонски повез, персијски⁵⁸

ЛИТЕРАТУРА ИЗ ОБЛАСТИ ШЕРИЈАТСКОГ ПРАВА И ПРАВА УОПШТЕ

25. *Ḥāšiyā 'alā šarḥ 'Iṣāmaddīn li risālat as-Samarqandī fi al-i-stirā'a* (Глоса на 'Iṣāmaddīnov коментар Samarqandījeve расправе о употреби ријечи у пренесеном значењу, аутор: 'Ismā'īl ibn Ḥ. Sinān as-Siwāsī).

26. *al-Fatāwī al-'adliyya* (Шеријатске децизије на арапском језику Rasūla ibn Šāliḥa 'Aydīnīja),

27. *Kitāb al-ḥudūd wa al-'aḥkām* (Књига казни и одлука шејха 'Alīja ibn Maḡdūdīja aš-Šahwardīja al-Bistāmīja на арапском језику),

28. *Malḡa' al-quḍāt 'inda ta'arūḍ al-bayyināt* (Дјело о поступку шеријатског суда у случајевима контрадикторних одлука аутора Ġanama ibn Muḥammada al-Baḡdādīja на арапском језику),

29. *Wiqāyat ar-riwāya fi masā'il al-hidāya* (уџбеник, коментар дјела из шеријатског права на арапском језику аутора Burhānaddīna Šadra aš-Šarīja),

30. *al-Farā'id* (Дјело о насљедном праву на арапском језику непознатог аутора)

31. *Ma'lūmāt qānūniyya*

32. *Dustur*

⁵⁸ Завичајни музеј – Пљевља, оријентална збирка (бр. 5)

Фрагмент наследног шеријатског права, арапски, рукопис⁵⁹

ЛИТЕРАТУРА ИЗ ОБЛАСТИ ФИЛОЛОГИЈЕ

33. *Marah al-`arwāh* (Грамматика арапског језика) `Aḥmada Dunquza.

34. *al-Muqaddima fī at-taṣrīf* (Увод у морфологију арапског језика) `Izaddina `Abdalwahnāba ibn `Ibrāhīma ibn `Abdalwahnāba az-Zunḡāniya

35. Ṭablāwījev спјев на арапском језику о метонимији с коментаром - *Manzūmat at-Ṭablāwī fī al-i-sti`āra wa šarḥu-hā*.

36. *Šarḥ ar-risāla al-`aḍudiyya fī al-waḍ'* (Краћа расправа о етимологији ријечи у арапском језику `Adudaddīna `Abdaraḥmāna ibn `Aḥmada al-`Iḡtja),

37. *ar-Risāla al-waḍ'iyya al-`aḍudiyya* (Расправа о етимологији ријечи `Aḍudaddīna `Abdaraḥmāna ibn `Aḥmada al-`Iḡtja),

38. *Farā'id al-fawā'id li taḥqīq ma`ānī al-i-sti`āra* (Расправа о употреби ријечи у пренесеном значењу коју је написао `Abū l-Qāsim Samarqandī al-Layṭī),

39. *Šarḥ `alā risālat al-i-sti`āra* (Коментар расправе о употреби ријечи у пренесеном значењу аутора `Iṣāmaddīna `Ibrāhīma ibn Maḥmūda ibn `Arabšāha al-`Isfarā`inīja),

40. *Šarḥ talḥīs al-miftāḥ fī al-ma`ānī wa al-bayān* (Коментар дјела из стилистике и реторике на арапском језику аутора Sa`dadīna at-Taftazānīja)

41. *Tuḥfe-i Šāhidī* (Šāhidījev rječnik)

⁵⁹ Фонд Архивског одјељења - Беране

42. *Hediye el-ihvān fī šerhi subḥa-i sibyān* Muḥammada Nağība (арапско-турски рјечник)

43. *al-'Awāmil al-ğādīda* (Биргивијево дјело о агенсима у синтакси арапског језика),

44. *Udžbenici osmanskog jezika*

45. *Tabšira aṭ-ṭullāb fī 'ilm al-'i'rāb*

46. *Marāḥ* (граматика арапског језика)

47. *Maqṣūd* (обрада коњугације арапских глагола)

48. *'Amṭila* (примјери коњугације арапских глагола)

49. *Binā`* (обрада коњугације арапских глагола)

50. *Lisan-i osmani*

51. *Durrijekta*

52. *Musahhihi durrijekta*

53. *al-'Izhār*

54. *Kāafiya*

55. *Muḥtār aṣ-ṣiḥāḥ*

56. *'Izzī*

57. *Sarf-i cumlasi*

58. *Kavaidi farisiyye*

59. *Sarf-i osmani*

60. *Durriyekta šarhi*

61. *Tuḥfat al-'awamil*

62. *'Awamil*

63. *Bukvari*

64. *Krk sual*

65. *Nahvi osmani*

66. *'Aḥtarī kabīr*

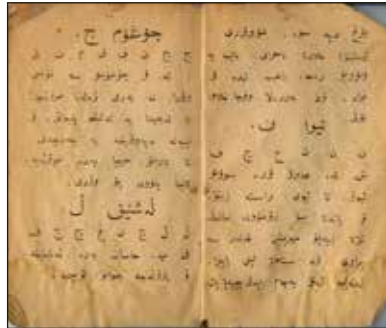
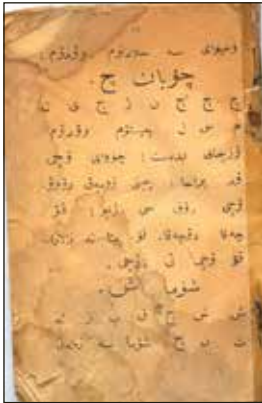
67. *Sarf cumlasi*

68. *Sunbulistan*

Фрагменти арабичког буквара⁶³

Збирка примјера књижевних форми, тврди повез, персијски, арапски⁶⁴

В. Шекспир: Ромео и Јулија, превод, турски⁶⁵

⁶³ Фонд Архива Хусеин-пашине цамије

⁶⁴ Ибид. (бр. 100)

⁶⁵ Фонд Архива Хусеин-пашине цамије

ИСТОРИЈА

69. *Tarih-i osmani*
 70. *Fazlaka-i tarih-i osmani*
 71. *Islām ta`rīh ī*
 72. *Ta`rīh-i islam*
 73. *Opšta istorija*

МАТЕМАТИКА

74. *al-Lum`a al-yasīra fī ilm al-ḥisāb* (Мала луца из аритметике)⁶⁶
 Aḥmada ibn Muḥammada al-Farādīja,
 75. *Hisab Kitabi*
 76. *Zubdat al-handasa*
 77. *Logaritma-i cadavili*
 78. *Muhtasar-i hisab*
 79. *Mukmi-li ilm-i hisab*
 80. *Talim-i hisab*

زبدة الهندسة (основи геометрије), штампа, тврди повез, турски⁶⁷

⁶⁶ Хазим Шабановић, ибид, 469

⁶⁷ Завичајни музеј – Пљевља, оријентална збирка (бр. 35)

لغارتمه جداولي, штампа, тврди повез, турски, 1311. х.⁶⁸

БОТАНИКА

81. *Ilm-i nebatat*

Ботаника⁶⁹

ГЕОГРАФИЈА

82. *Udžbenici geografije na turskom jeziku*

ЛОГИКА

⁶⁸ Завичајни музеј – Пљевља, оријентална збирка (бр.47)

⁶⁹ Ибид.

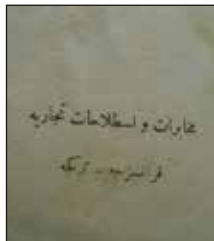

شرح شريف للسيد عضد الملة والدين عبد الرحمن بن احمد الاجي (Ицијев коментар, обредословно дјело), штампа, кожни повез, арапски, бивши власник: Мухамед Вехби – ефендија⁷⁰

ХИГИЈЕНА

83. *Literatura o zdravstvenoj higijeni vojnika*

АДМИНИСТРАТИВНА ПРЕПИСКА

Уџбеник кореспонденције и француско-турски рјечник трговачких термина, штампа, Истанбул 1304. г.⁷¹

ЕКОНОМИЈА

84. *Ilm-i iktisad*

85. *Kavaid-i muamelati ticariyye*

86. *Şakk*, приручник за писање и састављање службених аката аутора Nu'māna Tabbāgzādea

⁷⁰ Завичајни музеј – Пљевља, оријентална збирка

⁷¹ Фонд Архивског одјељења - Беране

علم اقتصاد (економија), штампа, тврди повез, турски⁷²

ШТАМПА

مصور ترقی (збирка увезаних турских новина), штампа, тврди повез⁷³

У исламском друштву обједињеност вјере и државе представљена је монолитним системом различитих сегмената духовног и секуларног, тако да је у свом широком простирању вијековима представљало политичку и културну цјелину. И поред мијешања традиционалних локалних утицаја, општепознати и униформни елементи обликовали су се као заједнички именитељ препознатљивог и уједињеног цивилизацијског организма. Појавом ислама националност припадника исламске заједнице врло брзо је потиснута у други план. Језик Кур'ана

⁷² Завичајни музеј – Пљевља, оријентална збирка (бр. 32)

⁷³ Завичајни музеј – Пљевља, оријентална збирка (бр. 2)

је арапски језик и истовремено први и основни медиј исламске цивилизације. Биљежење Божје Објаве омогућило је арапском писму стицање посебног угледа, док је хаттат (калиграф) добио узвишени и цијењени умјетнички задатак. Писана ријеч у друштву приврженом оријентално-исламској традицији имала је врло често симболичну улогу, будући да су Кур'ан и порука садржана у њему имали неприкосновено мјесто и важност у духовном и свакодневном животу. Ова улога била је утолико израженија уколико је као ријеч на неком од класичних језика исламског оријента била практикована у земљама у којима се тим језицима није говорило. Тада је писана ријеч била знак припадања свеколиком исламском свијету и свједочанство ненарушеног културног јединства. Рукописи на оријенталним језицима у Црној Гори, као и на просторима који су у непосредном окружењу били под османском влашћу, настајали су као резултат бављења домаћих људи, или у оквиру редовних школских обавеза, или као посебан израз љубави образованих љубави према писаној ријечи, с потребом да вриједна достигнућа оријентално-исламске писмености добију на приступачности и афирмацији. Њихова вриједност може бити процијењивана било на основу њиховог значаја као историјских свједочанстава, било на основу свих оних елемената узетих у обзир приликом стручног вредновања неког рукописа. За нас, истраживаче, али и заједницу која води бригу о културном наслеђу, свој сразмјерни значај има и штампана грађа кориштена као уџбеничка литература у тзв. „турским школама“, будући да различити национални, вјерски и културни елементи имају једнако мјесто у одређењу онога што подразумијевају тековине црногорског наслеђа. Као такви они морају добити на значају уколико историју писмености на овим просторима узимамо као мозаик равноправно дистрибуираних и потребних елемената.

Dragana KUJOVIĆ

TEXTBOOKS IN ORIENTAL LANGUAGES IN
THE MONTENEGRIN ARCHIVES AND MUSEUM FUNDS –
ORIGIN OF THE PRESENCE, THE ROLE AND IMPORTANCE
OF THE ORIENTAL ISLAMIC LITERACY IN THE ENTIRE
CULTURAL LIFE OF THE MONTENEGRIN SOCIETY

Summary

The textbook can be considered as a specific genre of books that have a special role in the development and education of the individual. According to some authors, the textbook, as a part of the educational process, is qualified as a pattern of a culture and a powerful cultural product that represents a special medium of the whole intellectual development of a child, his identity formation and development of the system of values. Manuscripts in oriental languages in Montenegro, as well as in areas that are in the neighborhood were under Ottoman rule, were created by local people, or as a part of regular school duties, or as a special expression of love toward the written word. The value of textbooks in oriental languages, manuscripts or printed books, can be evaluated by their importance as a historical testimony or by all elements taken into account in a process of the professional evaluating of a manuscript or old printed books. For us, as researchers, but also for a community that takes care of the cultural heritage, printed material used as textbook literature in so called “Turkish schools” has its proportional significance, because different national, religious and cultural elements have an equal place in the determination of Montenegrin heritage.